

A hatalom vadhajításai*

A könyv a diktatúra természetrajzát („vadhajításait”) mutatja be a természettudományi tudás megcsúfolásának története kapcsán. A szépirodalmi alkotások a diktatúrák természetét többnyire árnyaltabban mutatják be, talán azért, mert száraz, tudományos, politikatudományi megközelítéssel inkább a jelenség intézményi, procedurális természetét lehet leírni, míg a művészetek éppen abban jobbak, hogy láttatják a kevésbé látható, érzékelhető, nagyon mélyen munkáló okokat és következményeket is. Orwell munkája azért zseniális, mert a diktatúrának nem az ideológiai vagy kulturális, objektív gazdaságitársadalmi kontextusára koncentrál, hanem a lélektanára, illetve arra a legáltalánosabb logikára, amely minden diktatúrát jellemez. Orwell *1984* című regényében O'Brien a következőket mondta Winstonnak, amikor meg akarja „javítani”: „Mi tudjuk, hogy soha senki nem ragadja meg a hatalmat azzal a szándékkal, hogy lemondjon róla. A hatalom nem eszköz, a hatalom cél. Nem azért csinál az ember diktatúrát, hogy megoltalmazzon egy forradalmat, hanem azért csinál forradalmat, hogy diktatúrát csinálhasson. Az üldözés célja az üldözés. A kínzás célja a kínzás. A hatalom célja a hatalom. Kezded érteni?... – De hogy tudtok uralkodni az anyag fölött? – tört ki. – Még az éghajlatot vagy a nehézkedés törvényét sem tudjátok befolyásolni...

* BORVENDÉG ZSUSZANNA–PALASIK MÁRIA: *Vadhajítások. A sztálini természetátalakítási terv átültetése Magyarországon 1948–1956*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 228 p.

O'Brien egy mozdulattal elhallgattatta: Uralkodunk az anyag fölött, mert uralkodunk a lélek fölött. A valóság a koponyában van. Nincs semmi, amire ne volnánk képesek. A természet törvényeit mi csináljuk... A föld olyan idős, mint mi, nem idősebb. Hogy lehetne idősebb? Minden csak az emberi tudaton keresztül létezik. Ha az óceánon hajóznak, vagy megjósolunk egy napfogyatkozást, gyakran megfélelőbbnek találjuk elfogadni, hogy a föld forog a nap körül, s hogy a csillagok millió meg millió kilométerre vannak tőlünk. De mit számít ez. Azt hiszed, nem tudunk kettős csillagászati rendszert alkotni? Megfeledkezel a *dupla gondol*-ról? A valódi hatalom, a hatalom, amelyért éjjelnappal küzdenünk kell, nem a dolgok, hanem az emberek fölött hatalom.”

Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária könyve ezt a logikát akarja megértetni. Azért nagyon fontos munka – a tárgyalt téma forrásértékű feldolgozása mellett –, mert ritkábban tárgyalt dimenzióból mutatja be az 1956-ig érvényesülő totalitárius Sztálini–Rákosi diktatúra működését és gondolkodását, azt a bizonyos *doublethink*-et, ami az orwelli világot is összetartotta.

A szerzők, mielőtt azt az abszurd történetet előadnák, hogyan vágott bele a magyar politika a természet leigázásába, s okozott sok tekintetben máig is érzékelhető következményeket, felvezetik a sztorit. Bemutatják a mintaként és jórészt kényszerként ható sztálini rendszer főbb jellemzőit, a Szovjetunióban lezajlott hatalmas természetátalakító vállalkozásokat, majd a Rákosi rendszer kereteit, amely a kísérletet megtervezte, s ha nem is sikeresen, de óriási áldozatok árán jórészt végre is hajtotta.

Mint tudjuk, Sztálin, illetve Rákosi diktatúrája, erőszakos beavatkozásai a társadalom, gazdaság szövetébe, valamint a természeti és épített környezetbe egy hidegháborús korszakban zajlottak le. Jórészt a háborús készülődés, a külső fenyegetettség adott magyarázatot az erőszakos, erőltetett, példátlan intenzitású és gyorsaságú beavatkozásokra. Ugyanakkor az orwelli szóhasználat és logikával *doublethink*-nek nevezett tudatos hazugság lényegében a hatalom megszilárdítását szolgálta, a hatalomhoz jutott politikai rezsim önmagának és a társadalomnak is be akarta bizonyítani, hogy mindenre képes.

A szerzők röviden bemutatják azokat a nagy ipari beruházásokat, amelyek a vas és acél országának megeremtését szolgálták, azt igazolva, hogy a politikai akarat, ambíciók a gazdaság törvényszerűségeivel is szembefordultak. Üdvözlendő, hogy kitértek arra is, ezek a beruházások milyen következményekkel jártak a térstruktúrában. A szocialista városok nemcsak a gazdaságba való irracionális, önkényes beavatkozás, hanem a társadalom erőszakos átalakítása, térbeli átrendezése és egyben az emberi környezetbe, a települések életébe való beavatkozás szimbólumai is. Az akkortájt felépített iparvárosok mint hatalmi centrumok is működtek, maguk alá gyűrve a korábbi kistelepüléseket és azok lakosságát, majd a beléjük pumpált funkcióikat elvesztve, a gazdasági és társadalmi krízis gyűjtőhelyeivé váltak.

Amikor a szerzőpáros a természetátalakító akciók közül a tiszai vízlépcső, a tiszántúli öntözéses gazdálkodás és a rizstermesztés történetét ismerteti, megjegyzi: a pártvezetésnek szánt dokumentumok retorikája kettős, hiszen a kudarc okait lényegében korrekten írja le, csak éppen a felelősöket kreálja hozzá a politikai szájíznek megfelelően. Ez a kommunikációs modell a diktatúrák nélkülözhetetlen sajátja.

Fontos megjegyezni, hogy az ismertetett esetek szinte mindegyikének voltak előzményei, ha úgy tetszik, voltak olyan objektív körülmények, amelyek a beavatkozás racionalitását megalapozták, és voltak olyanok is, amelyek bizonyos pozitív eredményekkel jártak, például a vízbázis és az öntöző rendszer fejlesztése, vagy a fásítási program. A történetek igazi tanulságait inkább a döntéshozó mechanizmus, az ideológiai determináció, a voluntarizmus, a cinikus propaganda és a végrehajtás erőltetett üteme, visszacsatolást nem toleráló folyamata jelzi.

Különösen izgalmas fejezet volt számomra az MTA és a rezsim kapcsolatáról szóló, amelyik az új növények meghonosítása során alakult ki. Trofim Liszenko szovjet biológus nem zseni volt, hanem gátlástalan ígéretgőz, akinek szemlélete megegyezett a szovjet hatalom birtokosaiéval: ahogy a társadalmat, úgy a természetet is kedvünk szerint átalakíthatjuk. Nem véletlen tehát, hogy az ő „tudománya” (amit földrajzi nihilizmusnak ne-

veznek) kapott politikai támogatást, és nem a fontolva haladó burzsoá genetika. A magyar tudósoknak is feladták a leckét, s a többség tanulékonynak bizonyult: Liszenko hívei foglalták el az intézetek, egyetemek, tudományos társaságok, folyóiratok vezető pozícióit. Az akadémia, amelyet akkortájt a felszámolás veszélye fenyegetett, végül is megmaradt, de megmaradásáért nagy árat fizetett. A pártvezetés, mielőtt visszaadta volna az akadémiának a tudományirányítás funkcióját, személyi tisztogatásokkal, átszervezésekkel gondoskodott a tudós testület és intézetei lojalitásáról a hatalom iránt.

A szerzők képekkel illusztrálva, az intézményi környezetet is bemutatva, természettudományos hűséggel részletesen leírják az új növényi kultúrák bevezetésével, elterjesztésével kapcsolatos kísérleteket. A biológiában jártasabb vagy a mezőgazdasági termeléssel foglalkozó olvasók számára nyilvánvalóan érdekesek a kísérletek objektív, természettudományos abszurdjai is, én viszont inkább arra fókuszáltam, hogy milyen hatalmi technikákkal operált a rezsim, hogyan tudta elfogadtatni önkényes döntéseit a tudósokkal, a technokratákkal, a gazdákkal és végző soron az emberekkel.

Ördögi ellentmondás például, hogy a rizs, a citrom, a füge vagy a gyapot termesztésére hatalmas lendülettel beinduló programok tüzzel-vassal haladtak előre, már ami a propagandát és az akciók expanzióját illeti – a végrehajtás szintjén ugyanakkor szinte mindig alulfinanszírozás volt a jellemző, amiből az következik, hogy az eredmények elmaradása nem is mindig a helyi szabotálással, az objektív akadályokkal, hanem a feltételek megteremtésének hiányával függött össze. Az előírt „komplex táj kutatás” helyett például a tudósok kettésével járták a terepet, más esetben országos adakozással kellett begyűjteni a citrommagot. Az elmaradt terméseredmények, a természet „makacsodása” tükrében persze még a viszonylag kevés pénz is hatalmas pazarlás volt. Vélhetően megkönnyebbülten harsogta a *Szabad Nép* vezércikkírója 1954-ben, a citromkísérlet leállításakor, hogy „vaskézzel kell fellépni a pazarlás ellen”. Zseniális, hogy a hibából hogyan lehet érdemet kreálni. Szomorú epizód, hogy csak ritkán bukkantak fel a józan kisemberek ellenállási

trükkjei, hogyan igyekeztek a teljesíthetetlen napi gyapotadagot produkálni, látszattervekenységgel megmenekülni a kulákbélyegtől, vagy biztosítási csalásokba bonyolódni. Természetesen jó volt olvasni a könyvben arról is, hogyan próbált néhány tudós az árral szemben úszni. Összességében azonban a diktatúra terrorjával és propagandájával szemben csak kevesen tudtak fellépni, s különösen nem védekezni.

A diktatúra klasszikus eszköze a propaganda, amelynek bemutatása nagy értéke a könyvnek. Nem pusztán azért, mert a történészek számára értelemszerűen fontos kordokumentumokról van szó, hanem azért is, mert a propaganda a bemutatott problémakör szerves, magyarázó erejű része. Egyszerre mulatságosak és szomorúak azok a tudósítások, amelyek a nem létező eredményekről mindenféle ügyeskedésekkel igyekeztek beszámolni, a bugyuta versikék, dalok vagy a komlói erkélyeken megjelenő citromfák, amelyekről nem is lehet elhinni, hogy valaki komolyan vette őket. Az akkori kommunikátoroknak érteniük kellett a kettős beszédhez – szőtték a császár új ruháját, csak nemigen volt, aki kimondja, vagy csak igen szofisztikált formában, hogy a király meztelen. Illyés Gyula tihanyi villájának intim kertjében ezért „szedte” légpuskával a gyümölcsöt, Szentágothai János akkortájt csak kollégái szűkebb körében jelenthette ki, hogy „a pécsi anatómiai intézet nem rés, hanem bástya a nyugati tudomány frontján”.

A szerzők kitérnek a természetátalakítással kapcsolatos néhány meghurcolásra is, hangsúlyozva azonban, hogy ezeket többnyire nem az eredmények elmaradása, mint inkább egyéb politikai megfontolások váltották ki – ami azért azt sugallja, hogy a természetátalakítási akciók realitásával maga a hatalom is tisztában volt.

Izgalmas politikatudományi dilemma: hogyan lehet diktatúrában a nyilvánvaló kudarcot feldolgozni? Először el kellett ismerni, be kellett jelenteni a kudarcot, amire csak Sztálin halála után nyílt lehetőség. Természetesen nem valamiféle alulról induló leleplezés nyomán következett be a váltás, hanem ez is felülről, a párt döntése nyomán történt. Beszédes epizód, hogyan törölték a gyapotot a mezőgazdasági tervekől. Az eset

jól érzékeltette, hogy a szakemberek a saját belső korlátaikat is többnyire csak akkor bontják le, amikor ehhez a hatalomtól felhatalmazást kapnak. Aztán lassan kivonult a liszenkóizmus a tudományos életből is, paradox módon végérvényesen éppen akkor, amikor a Szovjetunióban is meggyengült pozíciójú Liszenko Magyarországra látogatott.

Borvendég Zsuzsanna és Palasik Mária a könyv végén az egész művet jellemző visszafogott, tárgyilagos stílusban teszi fel a kérdést: volt-e a természetátalakításnak valami hozadéka? Végigveszik a kísérleti növényfajták hazai utóéletét, a tiszai vízlépcsőket, a szocialista városokat, amelyek maradandóknak bizonyultak, a természeti és társadalmi körülményeket nem tisztelő, voluntarista és autoriter politika mementőjeként.

Köszönet a szerzőknek az élvezetes olvasmányért, amely nem csupán alapos feltáró munka egy korszak megértéséhez, hanem további gondolatok elindítója is a tudomány és hatalom, ember és környezete viszonyáról, a diktatúra természetéről. Utóbbi új meg új arccal, de azzal a makacsul érvényesülő logikával jelenik meg, miszerint a hatalom bármire felhatalmazást ad.

Pálné Kovács Ilona